

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “РУУСУЛ-МАСАИЛ” АСАРИ ЯГОНА ҚЎЛЁЗМАСИ ҲАҚИДА

С.С.Саиджалолов

Ўзбекистон халқаро ислом академияси тадқиқотчиси

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.8103470>

ARTICLE INFO

Received: 24th June 2023

Accepted: 29th June 2023

Online: 30th June 2023

KEY WORDS

Нўъмон ибн Собит, Маҳмуд
Замахшарий, Яъқуб ибн
Иброҳим, Молик ибн Анас,
Муҳаммад ибн Идрис
Шофеий, Руус ал-масаил, Тож
ат-тарожум, ал-Аълам.

ABSTRACT

Маҳмуд Замахшарий Мовароуннаҳрдан етишиб
чиққан буюк муфассир, мутакаллим, фақиҳ.
Мовароуннаҳрда илмий, маданий ва иқтисодий ҳолат
таназзулга тушиб қолган пайтда Маҳмуд
Замахшарий фидоий олимлар билан илми
жонлантиришга ва қайта тиклашга хизмат қилган.
Унинг ўнта асари ҳозирги кунда маълум бўлиб, бу
асарлар устида илмий тадқиқотлар тўхтовсиз
давом этиб келмоқда.

“Руус ал-масаил” қўлёзмаси 106 варақ, 212 бетдан иборат. Ҳар бир саҳифа 11-17 сатрдан, ҳар бир сатр 7-15 сўздан ташкил топган. Қўлёзма муаллиф вафотидан 39 йил ўтиб, 576 ҳажрий сананинг Ражаб ойида ёзиб тугалланган. Милодий 1180 йилга тўғри келади. Асар насх хатида тушунарли ва раван ёзилган. Қўлёзманинг 210 бетида котиб ҳақида маълумот бор: “Таммат Руус ал-масаил биҳамдиллаҳи, вақаъа ал-фироғу фий шаҳриллаҳи ал-азийм ражаб фий охир аз-зуҳри фий санати ситтин ва сабъийн ва ситтин мин ҳижрат ан-набиййи солла Аллоҳу алайҳи, соҳибуҳу Шиблий Абдурраҳмон Жандар Айюб. ГаффарАллоҳу лаҳум ажмаъийн ва соллАлоҳу ала Муҳаммад ва олиҳи”¹ – “Аллоҳга ҳамдлар бўлсинки, “Руус ал-масаил” ёзиб тугатилди. Унинг ёзиб тугатилиши Аллоҳнинг улуғ шаҳри Ражаб ойи пешиннинг охирида Пайғамбар алайҳиссалом ҳижратидан 576 йил ўтганига тўғри келди. Ёзув соҳиби Шиблий Абдурраҳмон Жандар ибн Айюбдир. Уларнинг барчаларини Аллоҳ мағфират қилсин ва Пайғамбар алайҳиссалом ва ул зотнинг яқинларига Аллоҳ салавати бўлсин”.

Қўлёзманинг 211-212 бетларида китобнинг мундарижаси қайд этилган. Мундарижада асарда зикр қилинган китоблар рўйхати берилган. Уларнинг қайси саҳифадан бошланиши ҳақида маълумот йўқ. 211-бетда икки қаторда 9 тадан 18 та китоб рўйхати ёзилган. 212-бетда уч қаторда 8 тадан 24 китоб рўйхати қайд этилган. Қўлёзманинг охириги жумласи эътиборли: “Ҳаза Руус ал-масаил хилафия байна Абу Ҳанифата ваш-Шафийий раҳматуллоҳи алайҳима” – “Бу Абу Ҳанифа ва Шофеий

1 Makhmud az-Zamakhshary. Ruus al-masail. Chester Beatty Library. CBL AR 3600. – Б.210.

ўрталаридаги ихтилофли бўлган асосий масалалардир.” “Руус ал-масаил” ислом ҳуқуқига оид 42 соҳага тегишли 406 масалани қамраб олади².

“Руус ал-масаил” муқаддимасиз бошланган. “Басмала”дан сўнг дуога қуйидаги дуо зикр қилинади: “Таваккалту алал-ҳайй ал-лазий ла ямуту” – “Доимо тирик бўлган зотга таваккул қилдим”. Қўлэзма “Басмала” ва “Дуо”дан сўнг “Изала ан-нажаса бил-майиъат” – “Нопокликларни суюқликлар билан кетказиш” жумлалари билан ва қўлэзмадан жой олган дастлабки китоб “Таҳорат китоби” масалаларини қайд этиш бошланади³. Хаттот 42 китобнинг барчасини номини зикр қилган. Аммо қўлэзманинг бошида “Таҳорат китоби” деган ёзув учрамайди⁴. 406 масаланинг деярли барчаси “Масала” сўзи билан бўлинган. Лекин қўлэзманинг бошида мазкур бўлувчи сўз ёзилмаган. Буни муаллиф ёки хаттотнинг ўзига хос услуби дея баҳолаш мумкин. Ёки қўлэзмани кўчириш шошилиш бошланган, деган хулосага келиш ўринли.

Честер Бити №3600 “Руус ал-масил” қўлэзманинг пдф шакли 114 варақдан иборат. Ҳар вараққа икки саҳифа ёнма-ён жойлаштирилган. Кириш қисмида қўлэзма 106 варақ экани таъкидланади. Қўлэзманинг пдф нусхасида “Руусул-масаил”нинг 10 саҳифаси (микрофильмнинг 14 саҳифаси) икки марта тақдим қилинган. Микрофильмнинг 14 ва 15 саҳифасида қўлэзманинг 10 саҳифаси икки марта ёзилган. Худди шундай қўлэзманинг 44 саҳифаси (микрофильмнинг 48 саҳифаси) ҳам икки марта тақдим қилинган. Микрофильмнинг 48 ва 49 саҳифасидан қўлэзманинг 44 саҳифаси икки марта ўрин олган. Қўлэзманинг 79 саҳифасида ҳам шу ҳолат кузатилади. Микрофильмда мазкур саҳифа икки марта 83 ва 84 саҳифаларда такрорланади. Такрор саҳифаларнинг умумий сони 3 та: 10, 44 ва 79 саҳифалар. Қўлэзмани синчиклаб ўрганмаган инсон унинг саҳифалари сониде адашиши табиий⁵.

Қўлэзмани ўрганишда дастлаб эътиборни тортадиган ҳолат айрим сўзларни чўзиқ унли билан ҳамда чўзиқ унлисиз турлича ёзилишидир. Масалан, “Шофеий” сўзи қўлэзмада уч хил шаклда ёзилган⁶. Бу ҳолатни хаттотнинг саводи билан эмас, балки ўзига хос ёндашуви билан изоҳлаш мумкин. Абдулҳалим Муҳаммад ва Абдулла Назир Аҳмад ҳам бу масалага эътибор қаратганлар⁷.

Бундан “Руус ал-масаил” алломанинг кексалик чоғида ёзилган деган хулоса келиб чиқади. Қўлэзманинг 406 масаласида ёндашувда яхлитлик бор. Деярли барча масалада Замахшарий ҳанафийлар қарашларини “Бизнинг наздимизда” дея изоҳлайди. Шофеийларнинг қарашларини “Шофеий айтади” дея баён қилади. Аммо фикҳий ҳукмларга далил келтиришда айрим масалаларда фарқ сезилади. Деярли барча

² Ўша манба.-Б. 212

³ Маҳмуд Замахшарий. Руус ал-масаил ал-хилафия байна ал-ҳанафия ваш-шафия. –Байрут: Дар ал-башаир ал-исламия, 1987. – 616 б.

⁴ Абдулҳалим ибн Муҳаммад. Маҳмуд Замахшарийнинг “Руусул-масаил” асарининг танқидий матни. Сент-Андрюс университети (Шотландия), 1977. 550 б.

⁵ Makhmud az-Zamakhshary. Ruus al-masail. Chester Beatty Library. CBL AR 3600.

⁶ Абдулҳалим ибн Муҳаммад. Маҳмуд Замахшарийнинг “Руусул-масаил” асарининг танқидий матни. Сент-Андрюс университети (Шотландия), 1977. –Б.2

⁷ Маҳмуд Замахшарий. Руус ал-масаил ал-хилафия байна ал-ҳанафия ваш-шафия. –Байрут: Дар ал-башаир ал-исламия, 1987. – Б.82.

масалада икки мазҳаб қарашлари Қуръони карим ояти ёки ҳадислар ёхуд ақлий-қийёсий далил билан асосланади. Аммо айрим масалаларда далиллар зикри учрамайди. Бу асардаги масалаларнинг оз қисмида учраса-да бу ҳолатни муаллифнинг кексалиги сабаб далилни айтмаганида ёки асарни ўзи ёзмай имло қилдирганида деб изоҳлаш мумкин. Муаллиф оғзидан асар ёзиб олинганида мукамалликка эришиши душвор. Бу ёзиб олувчининг маҳоритига, ёдлаш ва чиройли ҳамда тез ёзишига боғлиқдир. Мазкур таҳлилий фикрлар алломанинг “Руус ал-масаил” асари умрининг охирларида ёзилган деяган хулосани қувватлайди. Маҳмуд Замахшарийнинг “Руусул-масаил” асари икки ҳуқуқий мактаб: ҳанафий ва шофей мазҳабларини қийёсий ўрганишга бағишланган асардир.

Манбаларда қайд этилишича, Маҳмуд Замахшарийдан олдин ҳам баъзи муаллифлар, хусусан, фикҳ соҳаси бўйича қалам тебратганлар “Руусул-масаил” номи билан асарлар таълиф этганлар. “Кашфуз-зунун” асарида келтирилишича, Абул-Фатҳ Салим ибн Айюб ар-Розий⁸нинг (447/1055 йилда туғилган) “Руусул-масаил” номли фикҳий асари бўлган⁹. Абулҳасан ал-Муҳомиллийнинг (415/1024 ҳижрий йилда туғилган) ҳам айни шу номдаги асари бўлиб, унда фикҳий масалаларнинг келиб чиқиш сабаблари ва далилларини зикр этилган. Лекин Замахшарий таълиф этган “Руусул-масаил” исломдаги мазҳабларга оид масалаларни қийёсий усулда ёритгани, мухтасар ифода усули қўлланилгани, тушуниш учун осон ва раvon тилда ёзилгани каби омиллар сабабли шу ном остида ёзилган бошқа асарлардан кўра кўпроқ шухрат қозонди ва “илмул-хилоф”, яъни қийёсий фикҳшунослик борасида мухтасар усулида ёзилган асарлар орасида пешқадами бўлди¹⁰.

Масалаларни қисқа ва лўнда баён қилиш усули фикҳ илмида қўлланилади ва бундай “мухтасар” усулдан Маҳмуд Замахшарийнинг таъсирлангани сезилади. Мухтасар усулининг қўлланилиш сабаби таълим, яъни ўқувчилар ўзлаштириши ва эсда сақлаб қолиши осон бўлиши учундир. Бинобарин, асарнинг асосий мавзуси ҳам ҳанафий ва шофей мазҳабларига тегишли муҳим фикҳий масалаларни қисқа ва аниқ тарзда ёритиб беришдир.

«Руусул-масаил» қийёсий услубда ёзилган ва муаллиф бир масалада иккита, айрим ҳолларда учта мазҳаб қарашларини келтирган. Асар Замахшарийнинг нафақат бир фикҳий мазҳабга оид, балки бошқа мазҳабларга ҳам тегишли бўлган масалаларни чуқур билганини кўрсатади. Аллома ҳар бир мазҳаб масаласини келтириш билан бирга унинг далилини ҳам қайд этади.

Маҳмуд Замахшарий фикҳда ҳанафий мазҳаби вакили экани манбаларда ўз ифодасини топган. XI-XII асрларда Хоразмда шаръий масалаларда ҳанафий мазҳаби устувор мақомга эга эди. Минтақанинг муайян шаҳарларида, хусусан, Хивада шофей мазҳабига эргашувчилар ҳам топилар эди. Замахшарий фикҳ борасида ҳанафий

⁸ <https://www.alukah.net/library/0/135234>

⁹ Абул-фатҳ Салим ибн Айюю ар-Розий. Руус ал-масаил ал-мухталифа фийҳа. <https://almoqtabas.com/ar/manuscripts/view/26910118868184524>

¹⁰ Маҳмуд Замахшарий. Руус ал-масаил ал-хилафия байна ал-ҳанафия ваш-шафия. Нашрга тайёрловчи доктор Абдуллоҳ Назир Аҳмад. –Байрут: Дар ал-башаир ал-исламия, 1987. –Б.58

устозлардан таълим олди. Ўзининг шоҳ асари “Ал-Кашшаф” тафсирида¹¹, шунингдек, ҳадисга оид “Ал-файқ фий ғарийб ал-ҳадис”¹²да ҳамда “Руус ал-масаил”да ҳанафийлик таълимоти ҳақида маълумотлар қолдирди.

“Мухталаф ар-ривоя”¹³ асарида Абуллайс Самарқандий тўрт мазҳаб орасида ихтилофли бўлган масалани очиб берган. Уларнинг орасида ҳанафий ва шофеийларга тааллуқлиси эди. Абузайд Дабусий “Таъсис ан-назар” асарида мазҳаблар орасида ихтилофли бўлган та масалани очиб берган¹⁴. Уларнинг орасида ҳанафий ва шофеий мазҳаблари орасида фарқли бўлганлари та эди.

Уч китобда уч хил ёндашув кузатилди. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин:

Биринчидан, “Мухталаф ар-ривоя” соҳиби барча масалаларни қамрашга ҳаракат қилган ва бу ишни муайян маънода уддасидан чиққан. Таъсисун-назар қиёсий ҳуқуқшуносикда дастлабки асар ҳисоблангани учун, у мазҳаблар орасида ихтилофли бўлган машҳур мисоллар билан чекланган. “Руусул-масаил” соҳиби ёндашувда бу икки асар орасида ўртача йўлни тутган. Замахшарийнинг ўртача йўл тутгани асарнинг кўпчилик томонидан мақбул бўлишига сабаб бўлди. “Мухталаф ар-ривоя” ҳажман кенг асар бўлгани учун уни ўрганиш кўп вақт талаб этади. “Таъсисун-назар” дастлабки асар бўлгани учун ундаги масалалар адади ўқувчини қониқтирмаслиги мумкин. “Руусул-масаил” ҳажман ўртача ва икки мазҳаб ўртасидаги муҳим масалаларни қамраб олгани қиёсий ҳуқуқшуносик тадқиқотчисига қулайлик туғдиради.

Иккинчидан, ислом ҳуқуқшунослиги, исломдаги мазҳаблар тарихи билан шуғулланган мутахассислар ҳуқуқий мактаблар ва мазҳабларни иккига ажратишга интилиб келганлар. Уларнинг фикрича, фикҳий мазҳаблар иккига бўлинади: 1. Аҳли ҳадис мактаби. 2. Аҳли раъй мактаби. Аҳли ҳадис мактабига: шофеий, моликий ва ҳанбалий мазҳаблари, Аҳли раъй мактабига эса ҳанафий мазҳаби киради, дейдилар¹⁵. Улар ўз фикрларини аҳли ҳадис мактаби кўпроқ ҳадисга, аҳли раъй мактаби эса кўпроқ ижтиҳодга таяниши билан асосламоқчи бўлдилар. Бундай ёндашув, яъни, фикҳий мазҳабларни мактабга ажратиш айти пайтгача баҳслидир. Сабаби, бу ёндашувнинг таг замирида араб ва ажам ихтилофи ётади, деган фикрга бориш ўринли. Ислом таълимотида миллатга қараб ажратиш қатъий ман қилинган бўлса-да, амалда араб ва араб бўлмаганлар орасидаги муносабат йиллар давомида бир текисда кечмаганини кузатиш мумкин. XX асрда авжига чиққан ислом номидан иш юритувчи турли оқимлар фаолиятининг авж олишини ҳам мазкур омил билан изоҳлаш мумкин.

Тан олиш керак, фикҳий мазҳабларни икки мактабга ажратиш ҳамон ислом ҳуқуқига оид адабиётларда учрамоқда. Маҳмуд Замахшарийнинг “Руусул-масаил” асарига бўлган эътиборнинг кенг қамровлиги айти жиҳат билан изоҳланади. Айрим замахшарийшунослар эътирофича, Замахшарий асарида икки мактаб: аҳли ҳадис ва аҳли раъй қарашлари муваффақиятли қиёсланган.

¹¹ Маҳмуд Замахшарий. Ал-Кашшаф ҳақоик ғавомиз ат-танзил ва уюн ал-ақовийл фмй вужуҳ ат-таъвил. –Риёз: Мактаба ал-абийкон, 2013.

¹² Маҳмуд Замахшарий. Ал-файқ фий ғарийб ал-ҳадис. –Қоҳира: Матбаа Иса Баб ал-Ҳалабий, 1971.

¹³ Абул-Лайс Самарқандий. Мухталаф ар-ривоя. –Риёз: Мактаба ар-рушд, 2005.

¹⁴ Абу Зайд ад-Дабусий. Таъсис ан-назар. –Байрут: Дар ибн зайлун, 2009.

¹⁵ Жўзжоний А. Ислом ҳуқуқи, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиёлик фақиҳлар. –Т: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2002. –Б.96.

Учинчидан, ҳар бир асар ўз давридаги ижтимоий муносабатларни муайян даражада акс эттиради. “Мухталаф ар-ривоя”¹⁶ кенг қамровли. У ислом оламидаги мазҳабларнинг қарашларини ифода эттирган асар. Таъсис ан-назар Бухорода ҳанафийлик устувор бўлган пайтда ёзилган. Руусул-масаил ёзилаётган пайтда Хоразмда ҳам ҳанафий, ҳам шофей мазҳаби вакиллари бўлган. Маҳмуд Замахшарий ўз асарида ҳанафийликка устуворлик бергани Хоразмшоҳлар даврида ҳанафийлик вакилларининг мавқеини кўрсатиб беради. Кейинчалик, минтақада айнан ҳанафийлик сақланиб қолиши, ривожланиши ва ёйилишида айнан “Руусул-масаил” каби ҳанафийликка устуворлик берган асарларнинг ёзилиши сабаб бўлган мазмунидаги фикр мантиқийдир.

Қиёсий ҳуқуқшуносликка оид “Руус ал-масаил” ҳанафий ва шофей мазҳаблари ҳақида муҳим маълумотларни тақдим этиши билан бирга Маҳмуд Замахшарийнинг ислом ҳуқуқига оид масалаларда қўллаган услублари ва ёндашувларини очиқ беришда муҳим асос бўлади.

Алломанинг “Руусул-масаил” асари ҳақида қуйидаги фикрларни таъкидлаш жоиз: “Руусул-масаил”нинг мазҳабларни қиёсий ўрганиш бўйича муҳим экани борасида қуйидаги хулосаларни чиқариш ўринли:

1. Замахшарийнинг фикр, яъни ислом ҳуқуқи борасидаги салоҳиятини кўрсатувчи ягона асари;
2. Замахшарийнинг исломдаги мазҳаб ва йўналишларга муносабатини белгилашда беназирдир;
3. Исломдаги мазҳабларни қиёсий ўрганиш бўйича ёзилган бошқа асарлар орасида ўзига хос ўрин эгаллаган.
4. Асарда зикр қилинган масалалар ҳанафий ва шофей мазҳабларига қиёсий ёндашувни таъминлайди.
5. Асар ҳанафий мазҳабининг нисбатан бағрикенг эканини асослашда муҳимдир.
6. Асар ҳанафий мазҳабида бола ҳуқуқ ва эркинликларига алоҳида эътибор берилганини намоён қилади.

Бинобарин, “Руусул-масаил” асарини қиёсий фикршунослик, қиёсий диншуносликнинг муҳим манбаларидан бири дейишга тўла асос бор. Айни вақтда, “Руусул-масаил”да келтирилган масалалар ўзининг долзарблиги, пухта асослангани, жавоблари аниқлиги ва изчиллиги билан муҳим аҳамият касб этади.

¹⁶ Абул-Лайс Самарқандий. Мухталаф ар-ривоя. –Риёз: Мактаба ар-рушд, 2005.